

УДК 821.161.1 Сенкевич

УДК 821.161.1. – 31 Гоголь

Олена Юрчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка

**«УКРАЇНЦІ VERSUS ПОЛЯКИ» – «ПОЛЯКИ VERSUS УКРАЇНЦІ»:
ІНСТАЛЯЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СТЕРЕОТИПУ (ЗА ПОВІСТЮ
М. ГОГОЛЯ «ТАРАС БУЛЬБА» ТА РОМАНОМ Г. СЕНКЕВИЧА
«ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»)**

У статті осмислено особливості інсталяції національного українського стереотипу в повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» та романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» у трьох вимірах: імперському, колонізованому, авторському. Російський та польський письменники, попри різницю мотивації, презентують український світ як стихійний, ацивілізаційний, агресивний, що в сукупності ознак формує негативний стереотип українського «я».

Ключові слова: інсталяція, національний стереотип, імперія, колонія, художнє осмислення історії.

Artykuł zawiera zamiar osiągnięcia osobliwości instalacji narodowego ukraińskiego stereotypu w opowiadaniu M. Gogola «Taras Bulba» i powieści H. Sienkiewicza «Ogniem i mieczem» w trzech wymiarach: cesarskim, skolonizowanym, autorskim. Rosyjski oraz polski pisarze, pomimo różnicy w motywacji, reprezentują ukraiński świat jako spontaniczny, dziki, agresywny, a razem tworzą negatywny stereotyp ukraińskiej tożsamości.

Słowa kluczowe: instalacje, stereotyp narodowy, imperium, kolonia, artystycznej interpretacji historyczne.

The article has comprehended peculiarities of installation of the Ukrainian national stereotype in the story by Gogol «Taras Bulba» and novel by H. Sienkiewicz «With Fire and Sword» which accompanied in three dimensions: imperial, colonized and architectural. Russian and Polish writers, despite the difference of motivation,

trying to present Ukrainian world as spontaneous, anti-civilization, aggressive, which in aggregate of signs forms the negative stereotype of the Ukrainian identity.

Key words: installation, national stereotype, an empire, a colony, artistic interpretation of history.

Приглядаючись до подій і фактів, що наповнили українську історичну даність ХІХ століття, помічаємо прикрий парадокс – у той час, коли українська культура формувала нове культурно-літературне обличчя (мовний і літературний прорив Івана Котляревського й не тільки), у свідомості сусідніх націй – імперських за своєю суттю – остаточно закріплювалося розуміння українського національного психотипу як «периферійного», «агресивного / дикого», зрадливого (і в тому ймовірна нестійкість та неконтрольованість). Прикрість не тільки, та й не стільки в тому, що сусідні нації вдавалися до експансії на українській території, а в тому – що попри намагання зберегти свою культуру в умовах тотального імперського впливу українська інтелігенція втрачала контроль над ситуацією, занурюючись у простір амбівалентності. Ця амбівалентність народжувалася з колізії між «своїм» і «чужим», коли останнє починало мислитися як залежне, вторинне й меншовартісне.

Знаковими для формування етнічного стереотипу українців (поняття «етнічний стереотип» за Уолтером Лімпаном) стали постаті двох представників імперських націй (на момент ХІХ століття однієї реально існуючої, другої втраченої, але амбітної) – Микола Гоголь та Генрик Сенкевич.

Сьогодні для автора пропонованого дослідження видається беззаперечним той факт, що обидва письменники сприяли усталенню негативного уявлення про українців. Однак дивує те, що одна й та сама за своєю суттю рецепція української нації викликала у її представників або національну ілюзію (М. Гоголь), або національну образу (Г. Сенкевич).

Постать М. Гоголя для української інтелектуальної еліти повсякчас залишалася бажаною як частина власної культури. Маємо низку досліджень його

творчості: В. Черемис, В. Яворівський, Є. Сверстюк, Ю. Барабаш, Н. Крутікова, В. Подрига, П. Михед та інші. Вбачаємо в намаганні долучити письменника до власного культурного простору національну ілюзію щодо Гоголя, якому приписувалася «місіонерська» функція відкриття для росіян українського світу. Це ймовірно мало сприяти «замиренню» імперії і колонії (sic! на рівні колоніального загравання штабу «подивіться, які ми хороші»).

Роман «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича став приводом для образи, адже, на думку українських інтелектуалів, автор зазіхнув на українську гідність. Певно, найагресивніше у свій час на твір прореагував Володимир Антонович, який вважав, що Сенкевич упереджено й хибно зобразив Польщу осередком цивілізації, натомість Русь – ацивілізаційним, диким місцем [1].

Видається, що спрацювало, з одного боку, глибоко вкорінене упереджене ставлення до всього «польського» (стереотип поляків як ворогів закріпився ще з часів полемічної літератури), з іншого – неусвідомлений страх перед реальною імперією, презентантом якої став Гоголь, а також витіснене відчуття власної належності до колабораційних процесів. Отже, «нечемність» полякові не пробачили (боятися було нічого – польська імперія Річ Посполита припинила існування), «нечемність» «малороса» виправдали.

Виникає бажання осмислити цю ситуацію, а також позбутися і флеру ілюзії, і однозначності в негативній оцінці. Задля цього прослідкуємо процес інсталяції М. Гоголем та Г. Сенкевичем стереотипу українців у його тривимірності: 1) вимір імперії; 2) вимір колонії; 3) вимір автора.

Осмислюючи імперський вимір інсталювання стереотипу українців у романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича та повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя, варто враховувати її мотивацію. Зауважимо, що дозволяємо собі вживати щодо польсько-українських взаємин імперсько-колоніальний вимір, хоч на момент написання роману Польща перебувала також в імперській залежності. Однак колоніальний досвід – часи Речі Посполитої – сформував у польській свідомості імперський погляд на Україну, що схожий до російського (за слухним

твердженням Мирослава Шкандрія Росія і Польща вважали українську територію за своє «пограниччя» [6]).

М. Гоголь творить текст у період, коли Російська імперія набирає обертів як територіально-політичне утворення з самодержавним устроєм, що ґрунтується на офіційній російській ідеології. Вона практикує експансію, зміцнення власних кордонів, а також після франко-російської війни 1812 року овіяна флером загальноєвропейської визволительки. Окрім того підкреслюється її консолідуюча функція серед слов'янських народів. Офіційна політична доктрина знаходить свою текстуальну реалізацію: письменники легітимізують імперські амбіції, експансивні дії (Олександр Пушкін, Михайло Лермонтов). Отже, на початку своєї літературної кар'єри М. Гоголь усвідомлював, що місця офіційних трубадурів імперії (поняття за Е. Томпсон) зайняті. Залишалося шукати власну проломину. Нею стає зміщення ракурсу від імперії до колонії. Тому в повісті «Тарас Бульба», як і в інших текстах «раннього» Гоголя, знаходимо не імперію, але її периферію – українську територію. Попри відсутність «зримої» імперії у тексті повсякчас відчуваємо, що саме її акценти розставляє автор при формуванні образу колонії – України. Вирізняючи Україну як екзотичне місце, де сконденсовано репресовану цивілізацією автентичну сутність («южная первобытная Россия»), він наділяє її наступною атрибутикою: українська земля – місце дике, вітальне («чого там тільки не було»), містичне; українці – здебільшого ледарі й пияки, подекуди відьми й відьмаки. Така стереотипізація цілком задовольняла імперсько-російський світ, адже дозволяла приписувати імперії цивілізаційну роль щодо своєї колонії.

Польський письменник створює текст у період польської бездержавності. Він ставить собі за мету відродження польської національної самосвідомості. Для цього йому потрібне й відродження ідеї польської територіальної цілісності. Тому в романі Річ Посполита фігурує як єдине ціле: від Підлісся до Литви. Окрім того автор вибудовує й ідеологію, на якій базовані польські імперські амбіції. Досить сміливо Сенкевич перетворює польську шляхту як комплекс атрибутів та ідей (сарматська ідеологія) на позитивний польський національний психотип.

Тобто апріорі амбівалентні риси: владність, егоїзм, зухвалість, пиха в романі, завдяки загальній ідеологічній авторській матриці, виглядають привабливо, розуміються як частина польського національного характеру, а, отже, завідомо органічні. Шляхтичі, які «вартують» Річ Посполиту, є носіями польської ідентичності, в якій вирізняються вірність батьківщині, дотримання та захист ритуалів і правил шляхетського стану, релігійність, справедливість. Перед польським читачем постають романтизовані образи, гідні наслідування (ідеальний лицар – Ян Скшетуський, символ справжнього володаря – князь Ярема Вишневецький).

Отже, в російській повісті та польському романі інсталяція негативного стереотипу українців сприяє укріпленню позиції імперського світу. В російській версії вона дозволяє презентувати український колоніальний світ як примітивний та екзотичний. Польська інсталяція пов'язана з творенням привабливої концепції колишньої імперської нації – лицарський національний тип, що мало сприяти підвищенню рівня самоусвідомлення поляків.

Вимір колонії при інсталяції стереотипу українців є полем об'єднання для митців. У М. Гоголя знаходимо розуміння українського колонізованого – козацтва – як архаїчної, позацивілізаційної сили, що співвідноситься з неуктвом, гіпертрофованими вітальними процесами (надмір їжі, алкоголю), агресивністю.

Центральний персонаж повісті, Тарас Бульба, неодноразово підкреслює непотрібність освіти. Він вважає, що найвагоміші знання його сини отримають у Запорізькій Січі: «Это все дряннь, чем набивают головы ваши; и академия, и все те книжки, буквари, и философия – все это казна що, я плевать хотел на все это!...» [2, с. 242]. Потрапивши на Хортицю, Остап та Андрій починають розуміти, що єдиною козацькою наукою в Січі є гульбища та бражництво: «Сечь не любила затруднять себя военными упражнениями и теряют время...» [2, с. 261]». Гоголівські козаки вирізняються надмірною агресивністю. Агресія має позитивне та негативне смислове навантаження, а, отже, є частиною героїзації та дегероїзації козацтва.

Українське (козак як репрезентант національного «я», мова, самономінування) у Гоголя повсякчас втрачає свою органічну ідентифікацію. Письменник вдається до «підміни» ідентичності, коли українське національне послідовно асимілює в російське. На початку повісті дізнаємося, що козацтво – це «разгульная замашка русской природы», «явление русской силы». З моменту перенесення дії на територію Запорізької Січі М. Гоголь розпочинає створювати багаторівневу ідентичність: козаки з'являються з «розгульного мира восточной России», їх слава розливається на всю «Украйну», а боронити від поляків вони йдуть «русскую землю».

Концепт «Росія» у мікро-сміслових наративах – російська земля, російський сила, російська слава («Пусть же пропадут все враги и ликует вечные веки Русская земля!») стає маркером, що підтверджує легітимність козацької української історії в очах імперії.

У романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевич також формує негативне уявлення про українське козацтво. У польській історіографії визвольні війни українського народу VII ст. номінуються «козацькими війнами». У Сенкевича такий формат презентації та розуміння втрачено. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького позиціонується як бунт підлеглого, детермінований дією ресентименту (зздрість і мстивість українського гетьмана) та «звірячою сутністю» як складовою українського психотипу (козацтво, чернь).

Дуалізуючи польський світ Сенкевич означає територію Добра – Річ Посполита та Зла – неконтрольована стихія Дикого поля. Останнім бастионом цивілізації стає «лубянська держава», якою керує князь Ярема. Поза тим панує антицивілізаційний хаос, який наповнено ірраціональною жорстокістю, смертю. Втіленням абсолютного зла стають Хмельницький і його військо.

Якщо за гетьманом і його оточенням залишене право належати до світу цивілізації – Речі Посполитої чи «лубянської держави» Вишнівецького, то чернь не тільки не має на це права, а й взагалі вилучається зі світу людей. Її зображено як стихію, натовп, утворений «напівлюдськими істотами», у природу яких закладені безрелігійність, схильність до моногамії (ймовірного інцесту),

жорстокість та садизм: «...przy wołach szedł mnogi lud pastuszy, tak zwani czabanowie, którzy całe życie w stepach i pustyniach spędzali – ludzie zupełnie dzicy, nie wyznający żadnej religii...» [7, с. 144–145]. Прикметним у цьому контексті видається опис одягу черні, що підкреслює їх позалюдський / тваринний характер – «люди з хутром» (знаходимо у Сенкевича людей одягнутих «w niewyprawne skóry wełną na wierzch»).

Припускаємо, що зображення козацького / українського світу як позацівілізаційного й агресивного в Гоголя і Сенкевича не різняться мотивацією. Гіпертрофована агресивність, неуттво козаків проектувалися і на всю українську націю. Вона не мислилася поза цією атрибутикою. Розуміння колонізованого саме в такій проекції дозволяло імперії виправдати будь-які дії щодо колонізованого. Імперська жорстокість розцінювалася не тільки як логічна й вмотивована, а як єдино можлива форма реакції (можливо, за імперською версією, і єдино зрозуміла) на ресентимент підкореного.

Осмыслюючи інсталювання стереотипу на рівні автора, маємо звернути увагу на особливості формування авторської свідомості, а також аксіологічний аспект обраної позиції (індивідуальна користь чи ідея загального добра).

Для глибшого розуміння особливостей авторського бачення маємо усвідомити: Г. Сенкевич – поляк, М. Гоголь – українець, який свідомо обрав імперське «усиновлення» (Е. Саїд), перетворившись на «великороса».

Погляд Сенкевича-поляка на українців було детерміновано баченням, що в польських колах почало формуватися ще з XVI ст. У XIX столітті в поляків остаточно утверджується уявлення про українську територію як «польську периферію» (ілюзія територіальної Речі Посполитої – Ярослав Дашкевич [3]), українську культуру як варіант польської культури, українську мову як польський діалект. Цьому сприяє польська текстуальність (наприклад, романи Францішека Равіта-Гавронського), що презентує непривабливий образ України – дикого краю, деградуючої держави, наповненої варварами-козаками. Данута Сосновська виокремила два типи польської рецепції на українців, що пізніше перетворилися на стереотипи [5]. Другий тип розуміння оприявлена після

невдалих польських повстань, що було зігноровано українцями. За нею український світ розумівся як територія варварства та «вічного бунту».

Отже, Сенкевич-письменник, залишаючись у рідній своєму національному «я» системі координат, розумів український народ так, як розуміли його поляки вже не одне століття. Пишучи роман «Вогнем і мечем», він формував образ українця таким, яким його знав. Не прагнучи вповні відкинути «провину» Сенкевича (все ж мова йде про польського інтелектуала, від якого бажалося б більшої осмисленості й самостійності суджень), однак не варто забувати й про чинник культурної соціалізації, який передбачав вмонтовування в польську свідомість власної зверхності над етносами, що зазнали експансії і були частиною імперії.

Погляд Гоголя-«великороса» на українців закорінений в усвідомлене намагання колонізованої людини перетворитися на людину імперії. Відкидаючи іманентну національну ідентичність – українець, Гоголь-письменник обирає ідентичність імперську, що змушує його «одягати» пропоновані імперією маски (наприклад, оповідача-простака – пасічник Рудий Панько з «Вечеров на хуторе близ Диканьки»). Такий вибір обумовлює і прийняття Гоголем погляду, що формувався про український народ у російській імперській текстуальності ще з літератури мандрів. Втрапивши до Петербургу в 1829 році, Гоголь усвідомлює якою прагне бачити Російська імперія свою колонію. Це стимулює молодого письменника писати в річищі «малоросійської» тематики, формуючи такий образ українців, який буде відповідати імперським запитам.

Погляд на українців у Г. Сенкевича органічний, іманентний тим інтенціям, що побутували в Польщі ще від часів Речі Посполитої. У той час як в М. Гоголя він свідомо набутий. Неетичність ставлення і одного автора, й другого до української нації цілком прозора. Але варто пам'ятати, що у випадку Сенкевича над українцями збиткується носій рудиментів імперської свідомості, тоді як Гоголь змальовує образ нації, до якої належить.

Відмінність проглядається і в аксіологічному аспекті обраної позиції.

І Г. Сенкевич, І М. Гоголь є носіями романтичного світогляду (у художньому наративі). Світоглядно-естетичні засади романтизму передбачають звернення до національної тематики, конструювання історичного міфу в межах художніх практик. З одного боку, міф, за слушним твердженням Ернеста Кассієра, був необхідним компонентом світогляду романтика, з іншого – він дозволяв трансформувати історію, спроектувавши її вигідним для власної імперії ракурсом (міф як машина для знищення історичного часу – Клод Леві-Строс). Формування національного міфу, принаймні у романтизмі, мало супроводжуватися обов'язковою присутністю «Іншого». Вибудовується дуальна концепція розуміння «себе», коли «своє» усвідомлюється як «абсолютне Добро», а «чуже» як «абсолютне Зло».

Цінність таких процесів на певному етапі формування нації очевидна. Але в нашому випадку мусимо говорити не про абстрактні й частково ймовірні речі, а про конкретні приклади творення авторських міфів.

Г. Сенкевич у романі «Вогнем і мечем», вибудовуючи авторський міф про власну націю, обирає на роль «Іншого» український світ. Такий вибір цілком вмотивований соціо-культурними стосунками Польщі та України. Створюючи дихотомію «своє – чуже», він наділяє «чуже» / українське низкою негативної атрибутики, а «своє» / польське утверджує як ідеальне (про це йшлося вище). Отже, цінність міфу польського автора однозначна, адже він, за слушним твердженням Ростислава Радишевського, «замість комплексу меншовартості тогочасного польського суспільства пропонував комплекс бунчучної самовпевненості» [4, с. 141].

М. Гоголь також вдається до творення авторського міфу про націю. І знову цілком вмотивований вибір – історія «стосунків» Польщі та України й опозиція «свого» і «чужого». От тільки «своє» у цій дихотомії втрачає апріорно закладену цінність, адже десакралізоване пропонованою автором негативною атрибутикою. Окрім того, «своє» не має чіткої національної ідентичності. У повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь, як ми зазначали, перетворює героїв на

одночасних росіян, малоросів та українців. Цінність Гоголівського міфу, принаймні для «свого» / українського народу сумнівна.

Осмислюючи аксіологію авторських позицій, варто наголосити на тому факті, що вибір Сенкевича був обумовлений щирим бажанням допомогти власній нації, що переживала складні часи бездержавності. В останніх рядках трилогії романі «Пан Володийовський» автор вказує, що твір було написано для «зміцнення сердець» поляків. У той час як Гоголь послуговувався лише власними інтересами, адже мав амбіцію стати знаковим імперським письменником навіть за рахунок не тільки відкидання власної національної ідентичності, а й формування негативного стереотипу своєї нації, що його потребувала імперська ідеологія.

Отже, М. Гоголь та Г. Сенкевич презентують негативний стереотип українця відповідно в російській та польській літературах. Попри різницю у внутрішніх настановах авторського вибору (що зовсім не є полем виправдання для жодного з митців) – мотивація Гоголя визначена індивідуальною потребою, у той час коли Сенкевич бажає розбудити патріотичні чуття у поляків, в обох випадках український світ залишається у програті. І повість «Тарас Бульба», і роман «Вогнем і мечем» презентують його як анахронічний із розмитою ідентичністю («малороси» або «креси»), антицивілізаційний, надмірно вітальний та агресивний. Інсталяція саме такого українського стереотипу дозволяла імперії / імперіям легітимізувати власну вищість та експансію щодо колонії.

Література

1. Антонович В. Польсько-русские соотношения XVII в. В современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») / Владимир Антонович // <http://litopys.org.ua>
2. Гоголь Н. В. Избранные произведения / Н. В. Гоголь. – К.: Дніпро, 1985. – 397 с.
3. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень: перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків / Я. Дашкевич // Польська культура

в житті України: Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. – К., 2000. – С. 23–29.

4. Радишевський Р. Література та історія в романі «Вогем і мечем» Генрика Сенкевича / Ростислав Радишевський // Українська полоністика. Випуск 2. Філологічні дослідження. – Житомир, 2005. – С. 132–148.
5. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі / Данута Сосновська // Ї. – 1997. – № 10. – С. 88–96.
6. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій. – К.: Факт, 2004. – 496 с.
7. Sienkiewicz H. Ogniem i Mieczem / Henryk Sienkiewicz. – Warszawa, 1990. – 570 s.